

Въведение

Това е историята на обсадата на Ленинград, най-смъртоносна блокада на град в човешката история. Ленинград е разположен в североизточния край на Балтийско море, в дъното на дългия плитък залив, който разделя южните брегове на Финландия от тези на Северна Русия. Преди Руската революция градът е столица на Руската империя и се нарича Санкт Петербург на името на своя основател цар Петър Велики. След падането на комунизма преди 20 години градът възвръща предишното си име, но за по-старите си обитатели той все още е Ленинград не толкова заради Ленин, колкото заради паметта на близо 750-те хиляди граждани, умрели от глад през 900-те дни – от септември 1941 до януари 1944 г., – през които градът е окупиран от нацистка Германия. Други обсади от съвременната история – тези на Мадрид и Сараево – са продължили по-дълго, но никоя от тях не е взела дори една десета от този брой жертви. В Ленинград са загинали около 35 пъти повече граждани, отколкото при бомбардировките на Лондон, и 4 пъти повече, отколкото при бомбардировките на Нагасаки и Хиросима заедно.

На 22 юни 1941 г., лятното утро, в което Германия напада Съветския съюз, Ленинград изглежда почти по същия начин, както преди Революцията. Чайка, кръжаща над позлатения връх на Адмиралтейството, би видяла същата гледка както 24 години по-рано: долу – развълнуваната сива река Нева, оградена от паркове и дворци; на запад, където Нева се влива в морето – крановете на военната корабостроителница; на север – зигзагите на Петропавловската крепост и правите улици на остров Василевски; на юг – четири концентрични канала – красивия Мойка, приветливо класическия Грибоедов, широкия величествен Фонтанка и делничния Обводни – и два големи булеварда – „Измайловски“ и „Невски Проспект“, преминаващи в идеална симетрия покрай Варшавската и Московската гара към заводските комини на индустриалната зона.

Външността обаче е измамна. Външно Ленинград не е много променен; вътрешно градът е дълбоко променен и травмиран. Общоприето е да се придава на историята на блокадата типична филмова последователност от радост – тъга – радост: мирът на лятното утро е разбит от новината за инвазията, мобилизацията, врагът, спрял пред портите, настъпването на студа и глада, пролетното възраждане и победните фойерверки. Действителността не е такава. Всеки ленинградчанин, който е на 30 и повече години в началото на обсадата, вече е преживял три войни (Първата световна война, последвалата Гражданска война между болшевиките и белогвардейците и Зимната война с Финландия от 1939 – 1940 г.), два глада (първия – по време на Гражданската война, втория – по време на колективизацията от 1932 – 1933 г., причинен от насилствената конфискация на селските стопанства от Сталин) и две големи вълни на политически терор. Едва ли има домакинство, особено сред етническите малцинства в града и старата средна класа, което да не е засегнато от смърт, затвор или изгнание, както и от обедняване. За някой като поетесата Олга Берголец, дъщеря на еврейски лекар, не е прекалено мелодраматично да каже: „Ние измервахме времето с интервалите между две самоубийства“. Обсадата, макар и уникална по броя на жертвите, е не толкова трагична интерлюдия, колкото един от многото мрачни пасажи.

Трагедията възниква от комбинирания хюбрис на Хитлер и Сталин. През август 1939 г. те са учудили света, като са загърбили идеологията, за да подпишат пакт за ненападение, с който поделят Полша помежду си. Когато Хитлер напада Франция през следващата пролет, Сталин остава встрани и продължава да снабдява своя съюзник с жито, метали, каучук и други важни суровини. Макар да е ясно от това, което знаем сега за разговорите на Сталин с неговото Политбюро, че той е очаквал рано или късно да бъде въввлечен във война с Германия, моментът на нацистката атака с кодово име „Барбароса“, или „Червената брада“, наречена на

кръстоносеца император на Свещената Римска империя, предизвиква смазващ шок. Новата слабо охранявана граница през Полша е преминала почти веднага и след няколко седмици паникьосаната Червена армия вече отбранява главните градове на Русия.

Основната жертва на тази неподготвеност е Ленинград. Точно преди войната градът има население от малко над 3 милиона души. За дванадесетте седмици до средата на септември 1941 г., когато германската и финландската армия го откъсват от останалия Съветски съюз, около половин милион ленинградчани са мобилизирани или евакуирани и в града остават блокирани около 2,5 милиона граждани, от които поне 400 000 деца. Гладът настъпва почти веднага и през октомври милицията започва да докладва за появата на измършавели трупове по улиците. Броят на смъртните случаи се учетворява през декември и достига връх през януари и февруари със 100 000 души на месец. До края на жестоката дори според руските стандарти зима – в някои дни температурата пада до или под -30°C – студът и гладът взимат около половин милион живота. Именно за тези месеци на масова смърт, които руските историци наричат „героичния период“ на обсадата, разказва тази книга. Следващите две зими от обсадата не са така смъртоносни благодарение на това, че са останали по-малко гърла за хранене, и на хранителните доставки през Ладожкото езеро, вътрешното море на изток от Ленинград, чиито югоизточни брегове все още са в ръцете на Червената армия. През януари 1943 г. сраженията разчистват и тесен сухопътен коридор от града, през който руснаците успяват да построят железопътна линия. Въпреки това смъртността остава висока и общият брой на жертвите достига между 700 000 и 800 000 – един на всеки трима или четирима души от населението непосредствено преди обсадата – до януари 1944 г., когато Вермахтът най-после започва дългото си оттегляне към Берлин.

Удивително е, че за обсадата на Ленинград се знае много малко на Запад. Най-известният исторически разказ, написан от Харисън Солсбъри, кореспондент в Москва на „Ню Йорк Таймс“, е публикуван през 1969 г. Военните историци се концентрират върху битките за Сталинград и Москва въпреки факта, че Ленинград е първият град в Европа, който Хитлер не успява да превземе, и че падането му би осигурило достъп до най-големите съветски заводи за оръжие, корабостроителници и стоманолеярни, би свързало армията му с тази на Финландия и би му позволило да прекъсне железопътните линии, доставящи съюзнически помощи от арктическите пристанища на Архангелск и Мурманск. Най-общо обсадата остава изгубена в мрачната шир на Източния фронт – празна заснежена равнина в обществените представи, наред която вълни от червеноармейци с плющящи шинели настъпват към стена от германски картечници. По време на писането на тази книга тревожно често се оказваше, че приятели смятат Ленинград (на Балтийско море, днес наричан Санкт Петербург) и Сталинград (три пъти по-малък, близо до сегашната граница с Казахстан, днес наричан Волгоград) за едно и също място.

Малко по-различна неяснота има при германците, за които доскоро Източният фронт беше сцена на военни страдания, а не на зверства. Милиони германци трябва да живеят с факта, че техен родител, баба или дядо е бил член на Нацистката партия; още милиони имат баща или дядо, които са се били в Русия. По-лесно е да се помни, че са мръзнали и са се страхували или са гладували и са били принудени да работят във военнопленнически лагери (близо четирима на десет от всички 3,2 милиона войници на Оста, взети в съветски плен, са загинали в лагери), отколкото че са опожарявали села, обирали са зимните дрехи и храната на селяните и са помагали за залавянето и разстрелването на евреи. Най-общо, като причина за чувство за вина Ленинград отстъпва пред Холокоста: „Ако се изразим цинично – казва един германски историк, – ние имаме толкова много проблематични аспекти в нашата история, че се налага да избираме“. Разхождайки се из прекрасния средновековен град Фрайбург, където се помещават германските

военни архиви, човек се натъква на малки месингови плочи с имена и дати, вградени в паважа. Те отбелязват къщите, от които местни еврейски семейства са депортирани в концентрационните лагери. Ленинградските жени и деца, убити от същия режим със същата жестокост, са страдали далеч от очите и до днес остават далеч от ума.

Другата причина, поради която за обсадата е писано малко, разбира се, е, че Съветският съюз прави невъзможно да се пише истинно по въпроса. По време на войната цензурата е навсякъде. Руснаците извън кръга на обсадата, да не говорим за западниците, имат само смътна представа за условията в града. Съветските новини признават за „трудности“ и „недостиг“, но не и за глад, а московчани са удивени и ужасени от разказите на свои приятели, успели да се измъкнат през Ладожкото езеро. Британските и американските медии повтарят новините на Съветското информационно бюро. Когато първите битки за Ленинград стигат до патова ситуация, репортажите на Би Би Си постепенно спират, а година по-късно лондонският вестник „Таймс“ съобщава съвсем бегло за създаването на сухопътен коридор от града. На читателите се казва, че ленинградчани са били подложени на „страховити лишения“ през първата зима от обсадата, но с настъпването на пролетта условията „веднага са се подобрили“. Съюзническите чиновници тънат в същия мрак. Член на Британската военна мисия в Москва по това време, млад морски лейтенант, разказва как единственият му източник на информация била негова приятелка актриса, която занесла храна на обсадените си родители, като си измолила място в генералски самолет.

След войната съветското правителство признава за масов глад, като цитира лъжливо точен брой на загиналите – 632 253 души – на Нюрнбергските процеси за военни престъпления. Правдиво общодостъпно описание на ужасите на този глад обаче няма, както и обсъждане на въпросите защо германските войски са допуснати толкова далече, защо не са били създадени хранителни запаси и защо не са били евакуирани повече цивилни, преди да се затвори кръгът на обсадата. Границите се стесняват още повече с началото на Студената война и с предприетите от Сталин през 1949 г. две нови чистки. Първата, извършена тайно, помита военното ръководство в Ленинград и Партийната организация; втората, срещу „космополитизма“ – кодово название на еврейството и всеки вид западен уклон, – помита стотици академици и професионалисти. Същата година един от близките приятели на Сталин – Георги Маленков – посещава популярния Музей на отбраната на Ленинград, в който са изложени домашно направени лампи и макет на пункт за раздаване на дажби (допълнен с две тънки филии лош хляб), както и много на брой трофейни оръжия. Крачейки ядосано из залите, той размахва пътеводителя, който държи, и се развиква: „Според всичко тук Ленинград е изстрадал специална „блокадна“ съдба! Омаловажава се ролята на великия Сталин!“, преди да нареди затварянето на музея. Директорът му е обвинен в „струпване на боеприпаси в подготовка на терористични актове“ и осъден на 25 години в ГУЛаг.

След смъртта на Сталин през 1953 г. и идването на власт на Никита Хрущов най-после става възможно да се обърне внимание на аспекти на войната, различни от военния гений на Великия вожд. Освен „Тайната реч“ на Хрущов, осъждаща партийните чистки на Сталин, и публикуването на „Един ден от живота на Иван Денисович“ на Солженицин „Размразяването“ довежда до откриването през 1960 г. на първия мемориален комплекс, посветен на загиналите през войната ленинградчани. Избраното място е Пискарьовското гробище в североизточните предградия, където са най-големите масови гробове от времето на войната. Наследникът на Хрущов – Леонид Брежнев, отива още по-далеч, като превръща обсадата в един от главните акценти на новия култ към Великата отечествена война, целящ да отвлече вниманието от изоставания

стандарт на живот и политическата стагнация. В тази версия ленинградчани се превръщат от жертви на военното бедствие в актьори в героичен национален епос. Гладували са до смърт, да, но тихо и кротко, жертвайки се съзнателно в защита на люлката на Революцията. Никой не е роптаел, не е бягал от работа, не се е опитвал да излъже купонната система, не е взимал подкупи и никой не се е разболял от дизентерия. И със сигурност никой освен няколко фашистки шпиони не се е надявал германците да победят.

Падането на комунизма преди 20 години направи възможно, по думите на един руски историк, да започнем „да махаме сиропа“. Държавните архиви се отвориха и дадоха достъп до вътрешнопартийни записки, сводки за престъпления от службите за сигурност, обществени мнения и операции на различни държавни агенции, досиета на политически затворници, депеша на политически офицери от фронта и разпечатки на телефонни разговори между ленинградското командване и Кремъл. Литературни списания започнаха да публикуват нецензурирани мемоари и дневници от обсадата, а вестници – откровени интервюта с все още гневни ветерани от Червената армия и оцелели от обсадата. Също така много снимки бяха публикувани за първи път – не на усмихнати комсомолки с лопати на рамо, а на деца с измършавели крака и подути коремци или на страховити купчини от полуголи трупове.

Макар да има бели петна – някои материали са все още засекретени, други са унищожени по време на следвоенните чистки, – новите материали разбиват на пух и прах сладникавата приказка на Брежнев. Да, ленинградчани са проявили необикновена издръжливост, самоотверженост и кураж. Но също така са крали, убивали, изоставяли са близките си и са се хранели с човешко месо – както правят всички общества, когато храната свърши. Да, режимът успешно е защитил града, като е използвал находчиви хранителни добавки и е създал пътища за снабдяване и евакуация през Ладожкото езеро. Но също така е забавил и осуетил освобождаването му, пропилял е живота на войниците, изпращайки ги да се бият необучени и невъоръжени, хранил е собствените си висши апаратчици, докато всички наоколо са гладували, и е извършил хиляди безсмислени екзекуции и арести. Лагерите на съветския ГУЛаг, както отбелязва историчката Ан Апълбаум, са откъснати от, но също така са микрокосмоси на живота в по-широкия Съветски съюз. Те споделят „същите небрежни работни практики, същата престъпно глупава бюрокрация, същата корупция и същото зловещо незачитане на човешкия живот“. Това се отнася и за Ленинград по време на обсадата: градът съвсем не се отличава от обичайната съветска действителност, а я пресъздава в концентрирана миниатюра. Тази книга няма да твърди, че масовият глад е толкова по вина на Сталин, колкото и на Хитлер. Тя обаче стига до заключението, че при различно управление броят на цивилните (и военните) жертви на обсадата можеше да е много по-малък.

За много руснаци това е трудно за преглъщане. В историята на Русия през XX в. няма много поводи за празнуване и победата над нацистка Германия е оправдан източник на гордост и патриотизъм. Когато Владимир Путин, също като Брежнев преди него, прави пищни тържества в чест на победата, той намира въодушевена публика. Има и елемент на тактична автоцензура, тъй като, освен че ласкае режима, героизираната Брежнева версия на обсадата облекчава травмата за оцелелите. Трудно е, дори жестоко, да се съмняваме в смелата старица, склонила да даде интервю, когато описва как съседите са си помагали, как майките са се жертвали за децата си или колко добри са били грижите в евакуационна болница. Тя не пропагандира, нито създава митове, а си е изградила версия на миналото, с която може да живее. Колкото и да е парадоксално, публичната дискусия на обсадата вероятно ще стане по-безпристрастна, след като и последните блокадници си отидат от този свят.

Крайната цел на преразказването на историята на обсадата на Ленинград обаче не е да се насочи вниманието към една пренебрегната жестокост, да се разобличи съветската пропаганда или да се преразгледат постиженията на великите диктатори. Целта, както на всяка история на човечеството в екстремни обстоятелства, е да ни припомни какво е да си човек и до какви низини и висоти може да достигне човешкото поведение. Най-убедителните разказвачи сред жертвите, чиито дневници образуват сърцевината на тази книга, са хора, близки до всеки от нас. Те не са безлични бедни селяни, а образовани граждани европейци – писатели, художници, университетски преподаватели, библиотекари, музейни куратори, директори на фабрики, счетоводители, пенсионери, домакини, студенти и ученици; собственици на красиви палта, грамофони, любими романи, кучета – накратко хора като нас. Някои се проявяват като герои, други се оказват коравосърдечни егоисти, повечето са смесица от двете. Както казва една мемоаристка за партийците в нейната военна болница по онова време: „Имаше добри, лоши и обичайните“. Техните собствени думи са най-добрият им паметник.

Брока, април 2010 г.